

31 PETER MADSEN

Professor emeritus

Institut for Kunst- og kulturvidenskab, Københavns Universitet

KØBMANDSKAB I TYRKER-FRYGTENS TID

Da paven Nikolaus V kort efter den tyrkiske erobring af Konstantinopel i 1453 i en 'bulle' bekendtgjorde, at "falske kristne", som var involveret i handel med tyrkerne, risikerede ekskommunikation, videreførte han en lang tradition, der går helt tilbage til det niende århundrede. Karl den Stores søn og efterfølger, Ludvig den Fromme, bestræbte sig i sin tid på at hindre de udbytterige handelsforbindelser, som Venedig havde med Syrien og Egypten. I korstogstiden blev sådanne bestræbelser intensiveret, samtidig med at korstog og handel i realiteten på forskellig vis var sammenflettede.¹

-
- 1 Som Leslie A. White skriver i et instruktivt, kort overblik over "Early Development of Capitalist Culture: Tenth to Sixteenth Centuries": "Commerce between Western Europe and the more highly developed and richer cultures of the Near East was greatly stimulated by the Crusades" (37). Hans-Werner Niemann skriver tilsvarende: "Entscheidend für den Aufstieg Venedigs wurden die Kreuzzüge. Die Italienischen Städte, allen voran Venedig, besorgten auf ihren Frachtschiffen den Transport der Kreuzfahrer [...] Die Finanzierung der Kreuzzüge führte zu einer enge Kooperation von päpstlicher Kurie und oberitalienischen Bankiers. [...] Als Ergebnis der Kreuzzüge entstanden Kreuzfahrerstaaten im Heiligen Land, die direkte Handelsbeziehungen mit den Arabern und mit Persien, Indien und China aufnahmen." (18, citeret efter Wilhelm 28-29). Meget udførlig og detaljerig er Joseph Kulischer 228-313. Kulischers store værk udkom oprindeligt i 1928, men er

Igen og igen udsendte pavestolen trusler om ekskommunikation og beslaglæggelse af varer. I første omgang drejede det sig om varer, herunder slaver, der kunne være af nytte i muslimsk krigsførelse – Venedig solgte eksempelvis med stort udbytte slaver fra Sortehavsområdet til Egypten. Siden blev andre varetyper inkluderet. Alle disse bestræbelser var imidlertid uden større resultater:

Forsøgene på at pålægge boykot afspejlede en af de vigtigste ideologiske præmisser for det middelalderlige pavedømme: den stadige antagonisme mellem kristenheden og islam. At det ikke lykkedes at gennemføre denne boykot, det afspejler på den anden side ikke alene den stadigt større konflikt mellem den pavelige kortsigts-ideologi og den middelalderlige kristenheds forskellige sektors økonomiske interesser; det viser også den betydning handel med muslimerne havde fået for mediterrane byers udvikling og vækst, med Genova, Venedig, Pisa og Marseilles i spidsen (Menache 258).²

Med grundlæggelsen af det osmanniske rige i 1299 og dets stadigt mere omfattende erobringer voksede tyrkernes rolle som trussel mod kristenheden. Erobringen af Konstantinopel i 1453 blev et afgørende omdrejningspunkt, som affødte en mangfoldighed af forsvarsinitiativer, der imidlertid led under manglende enhed i den kristeligt-europæiske lejr. Pavestolens rolle som enhedsskaber var igen og igen i konflikt med de forskellige statsinteresser, ikke mindst de handelsbaserede bystater, men også de kommercielle miljøers i øvrigt.

Særlig mere eller mindre virkelighedstro skildringer af selve erobringen af Konstantinopel, men også beretninger om osmannernes tidligere fremfærd, dannede afsæt for et billede af tyrkisk grusomhed, der blev udbredt med så meget desto større hast, som den gutenbergske bogtryks-teknik samtidig udvikledes.³ Den øjenvidneskildring, som biskop Leonardo

genoptrykt mange gange siden. Se også de relevante afsnit af David Abulafia: *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*, 2011, særlig del 3, afsnit 4: "The Profit God Shall Give", 1100-1200: 287-303.

- 2 Om pavestol og handelsaktiviteter se også: Carr 119-142; Poumarède 307-323. Se Dursteler 413-434 for en glimrende oversigt over tendenser i forskningen vedrørende typer af kontakter og deres betydning.
- 3 Herom eksempelvis Thomas Kaufmann. Kaufmann bringer et væld af illustrationer fra sådanne publikationer.

af Chios leverede kort efter Konstantinopels fald, dannede model for flere senere (herom Philippides 189-225). "Korsene på kirkernes tage eller mure blev revet ned og trampet på. Kvinder blev voldtaget, jomfruer defloreret og unge tvunget til at tage del i skammelige obsceniteter. De nonner, der var tilbage, [...] blev fornødt med skammelige udskejelser".⁴

For Nikolaus V var Muhammed "Satans søn [...] som ønsker at fortære kristnes sjæl og legeme [...], det ventede dyr, som Johannes så i Apokalypsen: hin ildrøde, store drage med dens syv hoveder, ti horn og syv kroner på hovederne", og Mehmet II, Konstantinopels erobrere, var for Nikolaus "i sandhed forvarsel om Antikrist" (Nikolaus citeres efter Höfer 179). Sådanne indskrivninger af osmannerne og den aktuelle historie i et eskatologisk perspektiv, hvor Antikrists tilsynskomst varsler de sidste tider, var vidt udbredte i lang tid efter. For den fremtrædende humanist og senere pave Aeneas Piccolomini (som pave: Pius II) stod imidlertid – ved siden af angrebet på kristenheden, geopolitisk set Europa – destruktoren af manuskripter og dermed ødelæggelse af forbindelsen til antikken centralt. Som han skrev i et brev til paven: "Min hånd ryster, mens jeg skriver dette, min sjæl er forfærdet; afskyen tillader mig ikke at tie, smerten hindrer mig i at tale." På den ene side "Stakkels Kristenhed!" På den anden side: "Homers anden død, Platons anden bortgang".⁵

Reaktionerne på osmannerne var således af forskellig art, men frygt var det gennemgående tema, og den blev ikke mindre med tiden. I 1480 erobrede osmannerne således Otranto i Puglien, mange så det som begyndelsen på videre erobring på den italienske halvø, og der var frygt for, at Rom stod for fald. Så meget desto mere påfaldende er det, hvordan to litterære værker fra det første halvårhundrede efter 1453 (det ene fra kort efter 1453, det andet fra begyndelsen af 1500-tallet) skiller sig ud som manifestation af en helt anderledes synsvinkel: handelsborgerskabets.

Europæiske fjernhandelsaktiviteter udvikledes særlig i byer med adgang til hav eller vandveje såsom Venedig og byer på den italienske vestkyst som Pisa og Genova, i Nordvest-Europa var særlig Brügge og London vigtige, i Øst-Europa Novgorod, og med udgangspunkter i Østersøen strakte

4 Leonardos rapport citeres efter Melville-Jones 11-39.

5 Uddrag på latin og italiensk i Pertusi 44-49.

i Nord-Europa den hanseatiske ligas aktiviteter sig vidt omkring (i London havde hanseaterne ligefrem en muromkranset bydel). Handelsvejene mellem disse byer gik overvejende til vands i Østersøen og Nordsøen, i Middelhavet, og siden også uden om Europa og gennem Gibraltarstrædet, desuden også i et vist omfang via floder. Trods besværligheder (elendige veje, bjerge) og farer for overfald, der var forbundet med rejse og transport over land, var de indre områder involveret i handelstrafik, således var en række sydtyske byer også vigtige som handelscentre, heriblandt Augsburg og ganske særlig Nürnberg, der var den største. Nürnberg var (ligesom Köln) et krydsningspunkt mellem handelsruter, der rakte ud i og forbandt alle verdenshjørner, desuden var Nürnberg centrum for metalindustri (bl.a. til militært brug), som ved siden af særlig uld var en vigtig handelsvare i udvekslingen mellem Europa og Orienten (Kulischer 258). Nürnberg stod da også i tæt handelsforbindelse med Venedig, det vigtigste knudepunkt i den omfattende mediterrane handel med Orienten via ikke mindst Konstantinopel og Alexandria. Fra Orienten kom særligt luksusvarer som kostbare klæder og ganske særlige krydderier. Blandt disse stod peber i særlig høj kurs:

Af størst betydning i krydderihandelen, vel i det hele taget i handelen i middelalderen, var peberet, som til og med ofte blev anvendt som betalingsmiddel ved erhvervelse af jordbesiddelser [...]. Også medgift betalte man med peber, told blev opkrævet i peber, selv skibes lastkapacitet blev til tider opgjort efter hvor stor mængde peber, skibet kunne fragte. Man kaldte handelsfolkene "pebersække" (Kulischer 253).

Trods religiøse og geo-politiske modsætninger var der således et meget omfattende handelssamkvem mellem kristenhedens og den muslimske verdens handlende, et samkvem som indbefattede forskellige europæiske nationers institutionelle tilstedeværelse, ikke alene i andre europæiske handelscentre, men også i muslimske.⁶ På forskellig vis (herunder krigsførelse) opnåede de stærkeste af disse nationer privilegier og særstatus med omfattende egen jurisdiktion, alt sammen med sigte på handel. At handelsstandens billede af den muslimske verden kunne tage sig ganske

6 Som 'nation' betegnes her, i overensstemmelse med datidens sprogbrug, også bystater som Venedig og Genova.

anderledes ud end det, der fremstod af størsteparten af samtidens tyrker-skrifter, viser de to førnævnte litterære værker.

DEN TYRKISKE SULTAN SOM IDEALHERSKER

Des Turken Vasnachtspiel, Fastelavnsspillet om Tyrken tilskrives almindeligvis den meget produktive og alsidige forfatter Hans Rosenplüt fra Nürnberg (Keller 288-304). Stykket menes at være blevet til i 1455/56, altså få år efter den tyrkiske erobring af Konstantinopel. Fiktionen er, at den tyrkiske sultan er på besøg i Nürnberg sammen med en række af sine embedsmænd. Nürnberg var som nævnt et af de afgørende handelscentre i Tyskland, og det var samtidig et kulturcenter med på denne tid Rosenplüt som mest fremtrædende forfatter. Det er også ham, der regnes som den vigtigste repræsentant for de populære fastelavnsspil, hvis oprindelse ikke er kendt, men antagelig ligger flere årtier tidligere.⁷ Disse ret korte spil blev for det meste øjensynlig opført af håndværkere og lærlinge i tiden før fasten, lejlighedsvis også i tiden indtil første weekend i fasten. Grupperne, der fremførte dem, drog fra hus til hus (private og værtshuse) og spillede uden scene og kulisser, kun lejlighedsvis med anvendelse af få rekvisitter, men formentlig i reglen med kostumer (men ikke masker). Alle Rosenplüts stykker indrammes af prolog og epilog. Prologen, hvis fremfører har forskellige betegnelser (f.eks. 'herold' eller 'udråber') eller slet ingen, henvender sig til husherren og publikum, beder om ro og opmærksomhed og angiver kort stykkets tema, ligesom han nogle gange præsenterer stykkets personer. Med epilogen tages der afsked, og det beklages, hvis det er gået for lystigt til, hvad der undskyldes med fastelavnstiden. I nogle tilfælde annonceres det, hvor truppen videre vil bevæge sig hen.⁸ Selve stykkerne har forskellige

7 Ingeborg Glier skriver i sin udførlige leksikon-artikel i Kurt Ruh: "Die Forschung hat sich [...] stillschweigend auf eine Datierung um 1430/40 geeinigt", men tilføjer: "Das bleibt jedoch Vermutung und erscheint mir ausserdem zu spät angesetzt" og anfører århundredets første årtier som sit bud (spalte 216).

8 Præsentation af spillene bygger først og fremmest på Glier. Opførelsespraksis beskrives af Ehrstine, "Aufführungsort als Kommunikationsraum. Ein Vergleich der fastnächtlichen Spieltradition Nürnbergs, Lübecks und der Schweiz" (om Nürnberg 85-93).

former. Der er 'rækkespil', hvor en række personer efter tur henvendt til publikum fremfører en monolog med tilknytning til stykkets tema. Disse enkeltpræsentationer kan være i indbyrdes konkurrence. Andre af Rosenplüts stykker henter deres form fra retssagen, hvor flertallet af dem handler om seksuelle anliggender, ikke mindst ægteskabsbrud, og forslagene til afstraffelse kan antage grotesk karakter – begge dele i overensstemmelse med fastelavnsfejringernes karnevaleske karakter. Mere udviklede former er dialogbaserede og kan bestå i en enkelt episode eller en række forbundne episoder.⁹

Tyrker-spillet er et sådant episodespil, som stiller Sultanen (kaldet 'Kejseren') og hans folk over for repræsentanter for Det hellige romerske rige: 'en ridder', 'en adelsmand', 'ambassadører' for paven, for den tysk-romerske kejser og for 'fyrsten', og endelig to 'borgere'. Tyrkiske og tysk-romerske replikker veksler i indbyrdes diskussion. Den tyrkiske 'kejser' har flest replikker og taler længst. Tilsvarende centralt, må man antage, har han skullet placeres scenisk set, ligesom han og de øvrige tyrkiske personer kan have været udstyret med tyrkisk pragt, som man var bekendt med i Nürnberg og havde adgang til igennem handelspartneren Venedig (Walsh 181-200).¹⁰

Overordnet set er stykkets tema modsætningen mellem på den ene side den tyrkiske selvfremstilling, som har karakter af lovprisning af det tyrkiske rige, og på den anden side de tysk-romerske anklager mod tyrkerne, men hertil kommer særlig tyrkernes formulering af kritik af forholdene i Tyskland. Mens tyrkerne gennemgående udtrykker sig behersket, går de tyske repræsentanter hårdere til værks: "Din gud er djævlens bror. Den, der tror på ham og på dig, bliver berøvet det himmelske rige" (Keller 290), siger den tyske ridder, og den tyske adelsmand betegner tyrkerne som omvandrende kræmmere: "Tag du dit kram og læg det væk!" (291). Pavens ambassadør er direkte skatologisk: "Og han vil udmåle dig en sådan straf,

9 Den generelle karakteristik her og i det følgende bygger på Glier 215-231.

10 Der trækkes især på denne fremstilling i det følgende, men også på Ehrstine, "Fastnachtsrhetorik: Adelskritik und Alterität in Des Turken Vasnachtspiel"; Stuplich; Ackermann og andre – både Ehrstine og Ackermann bringer talrige referencer, også til den bredere baggrund i opfattelser af tyrkerne i samtiden.

at du må æde æselfigner og æg, bønderne har lagt, dem der bliver skovlet ud på møddingen, og drikke af en brønd, der står på fire ben, og kommer ud under en kohale" (296-296). Sådanne grovkornede og ofte ekskrementelle formuleringer er blandt fastelavnsspillet almindelige repertoire, ligesom den kejserlige ambassadørs trusler om vold: "Dit skæg bliver skåret af med segl, og dit ansigt vasket med eddike [...] dit hoved må hoppe over en sværdklinge. Hvis jeg vidste, at det ikke hurtigt ville ryge af, så ville jeg selv slå dig, så du måtte beskide dig" (297). Kurfyrstens ambassadør henviser til erobringen af Konstantinopel med en standardiseret skildring af grusom fremfærd: "Du har plaget Konstantinopel og dræbt mange uskyldige dér og sønderhakked deres fromme præster og udsat deres døtre og deres hustruer for stor skam og lidelse" (299). Og han udmåler den passende straf: "Du skal sove i en myretue i et år og betale for alt dette med din egen krop så blæren springer i røven på dig, og du må rive dit hår ud, så tårer løber ned ad kinderne" (300).

I modsætning til alle disse invektiver står tyrkernes mere værdigt formulerede kritik af det tyske samfund, men også prologens beskrivelse af det tyrkiske samfund. Efter opfordring til ro og lydhørhed hedder det i prologen: "Den store tyrk er kommet hertil, som har vundet Grækenland [dvs. resterne af det østromerske rige, herunder Konstantinopel], han er her med sit vise råd fra Orienten, hvor solen går op, hvor der er godt og fredeligt; hans land hedder Stortyrkiet, dér betaler man ikke afgift" (298).¹¹ Men 'den store tyrk' har hørt store beklagelser fra kristne. "Den fattige og købmanden klager sig, for dem er der ingen fred om natten, om dagen, på vandet, på land; det er en stor skam for adelen, som ikke har kunnet ændre dette" (288-289). Her stilles den sociale modsætning op samtidig med kontrasten mellem det fredelige tyrkiske rige og den generelle usikkerhed i vesten. Men ikke nok med det, ufreden bekymrer 'tyrken', som vil gøre noget ved det: "Disse forhold synes tyrken ikke om, og han mener, han vil gøre en ende på alt dette, og skabe god fred og sol ud over alle disse lande." Ganske vist implicerer denne formulering erobringsspektiver, men det afgørende er, at sultanen bliver fremstillet som idealet af en god fyrste, der vil "skabe fred på alle veje" (289) for dem, der sværger ham troskab. Allerede

11 Eller skat: *da sitzt man zinsfrei, zins* kan referere til tiende, skat og lignende.

i prioritering af sikkerhed, såvel til lands som til vands, træder ikke mindst handelsborgerskabets, 'købmandens' interesser frem, men disse aspekter bliver endnu tydeligere hen igennem spillet. En tyrkisk rådmand fremhæver, hvordan hans fyrste er "rig og mægtig, og er andægtig over for sin gud", men også hvordan "det går ham godt i alle hans sager og alt hvad han har sat i værk, det er gået efter hans vilje" (290-291). Herefter følger en ret nøje opregning af hans erobringer.

Sultanen understreger, at de ikke er kommet for at føre krig, ej heller for at bedrage. Vi har, siger han, "læst i bøgerne, at når den rige bedrager den fattige, og den vise intet godt bringer til narren, og den, der er fuld, ikke giver den, der er tom, noget at spise, og de lærde og de skriftkloge er et dårligt eksempel for lægmændene, og faderen klager over barnet, og herren ingen fred giver den fattige, så begynder ulykken for de kristne" (293). Han opregner følgende svagheder i de kristne samfund: forfængelighed, åger, ægteskabsbrud, mened, frafald fra troen, bestikkelse [*hantsalben*, håndsmøren] af dommere, så den fattige berøves sin ret, simoni (handel med eller uhæderlig erhvervelse af gejstlige embeder), skatter og afgifter, "der samles til skjulte skatte", og endelig "at de høje ringeagter de lave". Som karakteristik af forholdene i Nürnberg, Tyskland og de kristne riger i almindelighed er der ved siden af almen kritik af livsstil tale om en radikal kritik af myndighederne (herunder retsvæsenet), af gejstligheden og af adelen, samtidig med at det forhold, at kritikken fremføres af den tyrkiske sultan, implicerer en aftegning af det osmanniske rige som idealsamfund, således som det allerede blev antydnet i prologen (293-294).

Sultanen anbefaler da også de kristne at omvende sig til islam: "Hvis de underkaster sig os, så vil vores gud vende sig til dem og befri dem for alt ondt" (295). Såvel kritikken som opfordringen til omvendelse tages op af en tyrkisk rådmand: "I er hinanden utro og har dårlige mønter [...] og falske dommere og upålidelige embedsmænd [...] og har præster, der sidder højt til hest, mens de sjældent kerer sig om troen, og dårlige retslige afgørelser, og troløse herrer, som I nærer med jeres arbejde, og har stort besvær og ringe fred for det" (296). Igen er løsningen tyrkisk: "Alt dette skal vores fyrste reformere, det har man set i stjernerne, at vores gud vil have ham til det, at han skal udrydde alt disse onder, og skabe en sand reformation for jer, hvorfor I ikke skal ringeagte ham" (297). Som svar på henvisningerne til

erobringen af Konstantinopel og dertil knyttede trusler vender den sidste tyrkiske rådmand tilbage til de sociale forhold: når bønderne beklager sig, bliver de slået ned som okser, kvinder og børn lider nød og dør af sult, uden at nogen forbarmer sig over dem. Hvis de lever i overensstemmelse med deres egen gud, vil tyrkerne ikke gøre dem uret, og beklager de sig, "så sig dem i sandhed, at det ikke skal blive ved sådan længe" (300-301). Igen fremstår tyrkerne som alternativ, positiv myndighed.

Nu træder de to borgere ("fra et råd", nürnbergske rådmænd, formentlig) frem og formulerer en ganske anden holdning til tyrkerne end repræsentanterne for de højere myndigheder og klasser: "Allerhøjeste konge, mægtige kejser og hersker over alle tyrkere, jøder og hedninger, og den nærmeste til Gud Muhammed, hvem der end går imod din kejserlige trone, om han så er fyrste, adelig, borger, eller bonde, må det gå ham ni gange værre" (301). Borgerne lover tyrkerne ledsagelse til deres herberg, og i den sidste monolog takker sultanen og lover borgerne, at de kan "rejse sikkert og frit så langt som al hedenskab strækker sig", dvs. i det tyrkiske rige: "Når I kommer til vores område, så skal alle vore hedninge dér vise jer stor ære og reverens. Vort hjerte skal ikke ønske andet. I skal også være ganske sikre og fri, så vidt og bredt i vores område. Det siger vi jer, vi tyrkiske hedninge. Nu af sted, lad os drage herfra!" (302-303). Epilogen opfordrer værten til at velsigne truppen, som nu drager videre til "Trippotill", hvor det vil gå lystigt til med sex og "spise, drik, dans og bad", dog er maden af en særlig art: værten har en ko, der skider kager, et æsel, der skider figer, og en hest, der lægger æg (de sidste to delikatesser er gentagelser fra tidligere) (303-304). Således munder stykket ud i udsigten til et karnevalessk orgie.¹²

Den kritik af tilstandene i samtidens Tyskland, som – overvejende lagt i munden på tyrkerne – kommer til udtryk i dette stykke, tegner et billede af en radikal modsætning mellem på den ene side borgere og bønder, og på den anden side såvel gejstlige som sekulære magthavere og institutioner. At denne særdeles detaljerede kritik ikke var uskyldig – selv ikke i karnevals-sammenhæng – fremgår af Nürnberger rådets censurindgreb imod såvel socialkritik som obscenitet fra slutningen af det 15. århundrede og frem

12 I den version, der her er tale om, men udgiveren angiver (303) en alternativ epilóg fra et andet manuskript.

(Glier 231). Men mest bemærkelsesværdig er uden tvivl den rolle, tyrkerne og deres kejser tildeles. Nok opfordres tyskerne til omvendelse, men det understreges samtidig, at de skal beskyttes, også når de dyrker deres egen gud, dette principielle aspekt af osmannisk politik over for 'bogens folk' er således bekendt for forfatteren. De forskellige forskere, der har beskæftiget sig med stykket, er ikke ganske enige i opfattelsen af det, men det er tydeligt nok, at tyrkerne anvendes som talerør for samtidskritik, antagelig således at konteksten for fremførelsen, karnevalstiden, indebar en betydelig licens. Det er den omvendte verden, for så vidt som den store fjende med værdighed fremstår som idealskikkelse og artikulatør af samtidskritik, mens repræsentanter for de lokale magthavere afmægtigt hengiver sig til trusler og skatologiske udfoldelser.

Den idealiserende fremstilling af tyrkerne så få år efter erobringen af Konstantinopel er bemærkelsesværdig, selv om den modsiges igennem de tyske repræsentanters udfald, herunder den direkte henvisning til de almindeligt kendte rygter om tyrkernes fremfærd under erobringen. I den sidste ende skulle stykket næppe opfattes som glorificering af tyrkerne, deres rolle i stykket var at tjene som kritisk talerør og idealiseret kontrast, således at først og fremmest handelsborgernes perspektiv blev artikulert, samtidig med at bøndernes og de fattiges kår fremhæves og beklages.¹³ Handelsperspektivet, og bredere byborgerskabets perspektiv, har flere dimensioner. Idealet er et retssamfund, hvor dommere ikke kan bestikkes, hvor der ikke er åbent for overgreb fra landevejsrøvere mod såvel personer som handelsvarer, hvor adelen ikke kan begå vilkårlige overgreb. I kort begreb er der således tale om et ønske om en stærk offentlig myndighed, principielt set en stærk stat, med et pålideligt retsvæsen og effektiv øvrighed. Et ønske, der kommer til udtryk igennem opstillingen af det osmanniske rige som kontrast til de rådende forhold. Det var én af de roller, dette rige kom til at spille i europæisk forestillingsverden og litteratur også længere frem

13 Der er som fremhævet her interne tekstlige indikationer af borgerskabets, og særligt handelsborgerskabets, perspektiv, men det er vanskeligt at afgøre, hvordan dette forholder sig til det typiske publikum for en opførelse af et sådant stykke, formentlig har publikum socialt set været blandet, jf. Ehrstine, "Fast-nachtrhetorik" og "Aufführungsort".

i tiden – i modsætning til mere udbredte billeder af voldelige og grusomme tyrkeres, særlig sultanens vilkårlige fremfærd, og i modsætning til den gængse tyrker-polemiks fremstilling af tyrkere som nydelsessyge indtil det dekadent liderlige, svarende til Muhamed-polemikkens anklager om foreningen af bedrag med volds- og sexlyst.¹⁴

Tyrker-spillet fokus har særlig interesse som klart udtryk for de handelsinteresser, hvis realisering paven i sin bulle fra 1453 truede med at straffe med udstødelse af kirken.

KØBMANDS-KLOGSKAB

Augsburg var en af Europas vigtigste forlagsbyer, hvor tre fjerdele af publikationerne var på folkesprog og således henvendt til et andet marked end det, den tidlige gutenbergske publicering på latin henvendte sig til. I 1509 udkom her en anonym roman med titlen *Fortunatus*. Om dette tryk er det første vides ikke, men romanen antages at være blevet til i århundredets første år eller det foregående århundredes senere år (Striedter som citeret i Roloff 223).¹⁵ Forfatteren kendes ikke, ej heller er det bekendt, hvor roma-

14 En række aspekter af tyrkiske forhold blev, særligt fra 1500-tallet og senere, fremhævet som positive ud fra forskellige motiver, eksempelvis: Paolo Giovio fokuserede – som en tidlig repræsentant for nøgtern analyse – på den effektive militære organisation, som måtte tages i betragtning i bestræbelser på at bekæmpe tyrkerne (*Kommentar om tyrkiske forhold*, italiensk 1532), et tema som blev taget op af flere skribenter i tiden derefter (herom Lavenia); bl.a. de tidligere slaver Bartholomeo Georgievitz (*Om tyrkernes riter og sædvaner*, latin 1544), og Giovanni Antonio Menavino (*Fem bøger om tyrkernes love, religion og liv...*, italiensk 1548) skrev ligesom forskeren og diplomatassistenten Guillaume Postel (*Om tyrkernes republik...*, fransk 1560) positivt om retsvæsenet; diplomaten Ogier Ghislain de Busbecq fremhævede i sine *Tyrkiske Breve* (latin 1589, dansk oversættelse 2010) bl.a. meritokratiet i modsætning til de hjemlige forhold, hvor "alt afhænger af byrd" (99); Jean Bodin finder i sine *Seks bøger om republikken* (fransk 1576) osmannisk religionsfrihed prisværdig, fordi den stabiliserer staten – i modsætning til intolerancen og de blodige religionsstridigheder i Frankrig; Bodin forholdt sig imidlertid kritisk til de positive vurderinger af det osmanniske retssystem, andre – som nævnt – havde givet udtryk for (om Bodin og flere af de her nævnte: Malcolm 197-217, jf. også Höfer 176-192).

15 Roloff bringer i sit *Anhang* (201-322) talrige uddrag fra forskningslitteraturen frem til første udgave (1981), bibliografien (323-358) er opdateret i udgaven fra 1996, som

nen er blevet til, meget tyder på, at det må være i en af de vigtige sydtyske handelsbyer, hvor til man kan regne netop Augsburg, hvis udvikling kan illustrere borgerskabets, særlig handelsborgerskabets vækst. Antallet af indbyggere med betydelige formuer voksede dér fra 39 til 278 i perioden 1467-1540, altså mere end en seksdobling, mens deres samlede formue voksede til det tyvedobbelte.¹⁶ Flugger-familien forøgede over 80 år deres formue med faktor 70 (Prager).¹⁷ Det hører også med i billedet, at disse centre havde handelsforbindelser med ikke blot Venedig, men også fjernere byer i Flandern (som Brügge), såvel som med London (Julius Zachner i Roloff 215).

Lige fra sprogbugen i romanen, som er præget af købmandssprog, over centrale lokaliteter og begivenheder til hvad der i hvert fald er ét af de overordnede tematiske mønstre, er den præget af handelens verden.¹⁸ Der er imidlertid tale om et overordentligt sammensat værk, som har hentet elementer og træk fra forskellige typer kilder. Mandevilles populære rejseberetning fra anden halvdel af 1300-tallet blev oversat til tysk i begyndelsen af 1480'erne. Herfra har forfatteren hentet lidt stof, ligesom han udtrykkeligt henviser læserne til at læse videre i Mandevilles bog (i Tyskland kaldtes han Johannes von Montevilla) (Striedter i Roloff 220).¹⁹ Beretninger om pilgrimsrejser er anvendt. Vigtige i handlingsforløbet er eventyrelementer, men der er også novelletræk og træk af ridderroman, ligesom der er didaktiske, opbyggelige elementer (*Gesta Romanorum*, den moraliserende anekdote-samling fra omkring 1300, kan ligge bag en passage (Striedter i Roloff 293)). Visdom er centralt tema, men hvor eksempelvis Sebastian Brandt i sit nogenlunde samtidige værk *Narreskibet* sætter visdommen i modsætning til involveringen i dennesidige bestræbelser (og i sidste instans sætter troen højest), dér har visdom i *Fortunatus* overvejende karakter af klogskab, sådan

er optrykt 2007. Henvisninger til sidetal uden videre angivelse er til *Fortunatus*-teksten i Roloffs udgave. Detlef Roth diskuterer med et skeptisk blik nyere forskning i "Negativeksempele oder Sinnverweigerung? Zu neueren Deutungsversuchen des 'Fortunatus'-Roman". Forskningslitteraturen er i øvrigt meget omfattende.

- 16 Oplysningen stammer fra et af de uddrag (her fra Dieter Kartschoke), som Roloff bringer (266).
- 17 Roth kommer ikke ind på denne artikel i sin forskningsoversigt.
- 18 Herom bl.a. Roloff (269-277); Classen 77-78; "Fortunatus" 481-486.
- 19 Bogen er kendt under titlen *The Travels of Sir John Mandeville*.

som den kan komme til praktisk udfoldelse. Klogskab er der brug for, når man vil undgå at komme til kort, og når man stræber efter gevinst.²⁰

Handlingen går i kort begreb ud på, at Fortunatus forlader sit hjemlige Cypern, der gennem sin beliggenhed er et krydsningspunkt mellem øst og vest, for at komme frem i verden. Han når helt til London, men må i hast forlade byen og drager til Frankrig. I Bretagne møder han Fortuna, som giver ham en pung, han altid kan hente flere penge op af (det første eventyrelement). Det får ham imidlertid ikke til blot og bart at leve af disse penge, ganske vist finansierer han bl.a. rejser langt omkring i Europa og siden i Orienten, men han arbejder også på at tjene penge gennem handelsvirksomhed. Han kommer bl.a. til Alexandria, hvor han franarrer sultanen en magisk hat, der kan flytte den, der har den på, hvorhen det ønskes (det andet eventyrelement). Han samler sig en stor formue, men hans sønner har ikke Fortunatus' klogskab, de forøder formuen, mister de to magiske genstande og får en elendig skæbne.

Hele vejen igennem agerer Fortunatus inden for handelsmandens horisont, ligesom i øvrigt mange af dem, han møder. Selv det engelske kongehus er nøgternt-kalkulerende (Wiemann i Roloff 273). Når han vil til London, er det fordi "købmænd fra alle dele af verden nu opholder sig der og driver deres virksomhed" (22).

Det er imidlertid ikke blot i Europa, der er handelscentre som London eller Venedig (eller altså Augsburg), en vigtig episode udspiller sig netop i Alexandria, som Fortunatus drager til, da han efter en række års ægteskab ønsker at rejse fra Cypern igen. I Alexandria gør han gode forretninger. Han sender under en stedfortræders kommando sit skib af sted, og han befaler ham "i Guds navn at drage til Katalonien, Portugal, Spanien, England og Flandern med skibet og de øvrige købmænd og alt godset, og drage fra det ene land til det andet og forøge gevinsten" (104). Så drager Fortunatus til Indien, han vil helt til det eneste land, hvor der gror peber, som han naturligvis interesserer sig for, fordi det er en eftertragtet handelsvare²¹. Det er da også en stor last peber, sultanen giver ham som modydelse for en storslået gave, som Fortunatus bragte med sig fra Cypern for at komme

20 Kartschoke sammenligner *Fortunatus* og *Narreskibet* i Roloff 262-66.

21 Jf. citatet fra Kulischer ovenfor, desuden: Podlelszek i Roloff (279).

på god fod med ham. Krydderier er det også, sultanen tilbyder for at få sin magiske hat tilbage, han lover at fylde Fortunatus skib med "rigtigt gode urter som peber, ingefær, nelliker, muskatnød og kanelbark" (118). Som en helt afgørende handelsvare spiller krydderier i romanen en rolle som repræsentation af stor værdi.

To år senere vender han tilbage fra Orienten til Alexandria, hvortil han bringer "mærkværdige dyr og andet" – dette ubestemt angivne "andet" kan, som en kommentator bemærker, meget vel være "vareprøver" med henblik på fremtidig handel (Nerlich i Roloff 318). I Alexandria kan han konstatere, at skønt han ikke selv deltog i sejladsen, har hans stedfortræder i mellemtiden erhvervet varer til det tredobbelte af værdien af dem, han drog af sted med, således at Fortunatus, selv om han ikke selv deltager i handelsaktiviteten, har del i den som investor og henter udbytte fra den.

Da Fortunatus for anden gang vil bryde op fra Cypern og fortæller sin hustru om sine rejseplaner, advarer hun ham imod "de falske hedninge", for man hører bestandig om, hvordan "det ligger dem i blodet at ville tage kristnes liv og gods, når de har en chance for det" (99). Men Fortunatus forholder sig tværtimod til Alexandria som en havneby for handel som alle de andre mediterrane handelscentre, der er på tale i romanen, såsom Venedig og Genova, men også Katalonien. Der er faste repræsentanter for disse og andre handelsbyer til stede i Alexandria, og der er ordnede forhold for de handlende. Forfatteren til *Fortunatus* synes bl.a. at have støttet sig til en pilgrimsberetning, forfattet af Hans Tucher og udgivet i 1480'erne, ligesom han har kunnet benytte Bernhard von Breydenbachs beretning om sin pilgrimsfærd fra samme tid.²²

De forholdsvis få træk, som skildres i *Fortunatus*, svarer til, hvad der i nyere forskning beskrives som et i mange henseender velordnet system,

22 Om Tuchers beretning og brugen af den i *Fortunatus*: Wis. Breydenbachs korte *fondaco*-beskrivelse (han benytter betegnelsen *Hof*) svarer til beskrivelsen i *Fortunatus*: "Die Venediger haben zwei Höfe dort und die Genueser einen. Der Hof ist nichts anderes als ein grosses Kaufhaus, darin Kaufleute mit all ihrem Gut liegen. Der Oberste in dem Haus ist der Konsul [...]. Als wir in dem Hof waren, mussten wir zugleich vor den Admiral, das ist der Amtmann des Sultans [...]" (39). Bogen udkom i 1486 på såvel latin som tysk og blev få år senere optrykt i tysk udgave i Augsburg.

hvor hver enkelt handels-’nation’ (typisk bystater, forfatteren benytter betegnelsen ’nacion’) har sin *fondaco* – som disse institutioner kaldes med den italienske betegnelse. Det drejer sig om bygninger, der tjener både som lager, som overnatningssted og som lokalitet for handel og dertil knyttede aktiviteter.²³ Hver ’nation’ har som leder en konsul, der også tjener som forbindelsesled til de lokale myndigheder og indtager en dobbeltrolle som repræsentant for både den udenlandske ’nation’ og den lokale myndighed, de forskellige nationer vælger også en fælles repræsentant over for de lokale myndigheder (Constable 281-290). Om Alexandria som knudepunkt i handelsrelationerne mellem Europa og den muslimske verden skriver en forsker:

Alexandria, og i et vist omfang Tunis og Damaskus, var endestationer for den europæiske handels-diaspora. Vestlige købmænd handlede til og fra disse markeder, men begav sig sjældent længere ind i muslimske lande, og *fondaco*-systemet var en afgørende faktor i opretholdelsen af dette mønster. Alexandria var den vigtigste destination for europæiske købmænd, der handlede i Østens muslimske verden, i høj grad fordi Mammeluk-styret arbejdede på at kanalisere den kristne handels-virksomhed igennem byen og dens *fondacoer* (Constable 267).

I romanens handelsgeografi er Alexandria det orientalske modstykke til London, for så vidt som begge er internationalt prægede handelscentre. Men hvor alt er velordnet for de fremmede handelsfolk i Alexandria, kan det være livsfarligt at være fremmed i London, således som det viser sig, da Fortunatus på grund af et mord, han ikke har haft at gøre med, er nær ved at blive hængt, men bliver frifundet af dommeren i sidste øjeblik og får det råd at komme ud af landet i en fart, for ”ellers vil gadens kvinder banke dig ihjel” (38). Mordet har fundet sted i en florentiners hus (men husherren er ikke morderen), og da ”englænderne” bliver klar over, hvor mordet har fundet sted, bliver der ”en sådan råben om florentinerne og lombarderne, at de måtte skjule sig og lukke sig inde; hvis man havde fundet dem på gaden, var de blevet slået ihjel af menigmand” (35-36). Faktisk var situationen for særligt italienske handlende i London prekær, parlamentet fik gentage

23 *Fondaco*-institutionen og betingelserne for de udenlandske handlende i Alexandria (og andre steder) behandles udførligt af Constable, særlig i kapitel 8: “Christian Commerce and the solidification of the *fondaco* system” (266-290).

gange opfordringer fra engelske handlende og håndværkere til at gribe ind imod deres virksomhed, og i 1450'erne var der to regulære opstande imod 'lombarderne', den anden af disse opstande foranledigede borgmesteren til at opfordre italienerne til at barrikadere sig i deres huse (Flenley 644-655).

I romanen er kontrasten mellem på den ene side truslen om livsfarligt pøbeloverfald i London begrundet i nationalitet, og på den anden side velordnet samkvem mellem medlemmer af forskellige nationer i Alexandria, slående – og i modstrid med Fortunatus' hustrus skræmmebillede af 'hedningene'. Som forholdene i Alexandria skildres i romanen er de dog ikke uden konflikter – de andre handelsbyers repræsentanter og handlende er vrede, fordi Fortunatus sælger billigt og køber dyrt, og de er misundelige på det gode forhold til hoffet, som hans rundhåndede gaver har skaffet ham:

[...] de sendte gaver til admiralen [...], for at han ikke skulle være så velvillig over for Fortunatus og hans folk, men gøre dem meget ondt, udsætte dem for slag og tyveri, og al slags fornedrelse, sådan som de selv i overensstemmelse med deres natur meget vel kunne have gjort det, hvis de ikke frygtede at blive straffet af admiralen (103).

I denne fremstilling er det de lokale myndigheder (admiraldo = veziren, den øverste myndighed næst efter sultanen), der opretholder orden blandt de forskellige nationers handelsfolk. I virkeligheden forholdt det sig ikke helt sådan. Stridigheder blev ganske vist ordnet gennem konsulerne eller deres fælles repræsentant, eller de blev bragt for muslimsk ret og i nogle tilfælde forelagt sultanen (Constable 283-284). Men der var også konflikter mellem de lokale myndigheder og de europæiske repræsentanter. Således beretter en noget tidligere kilde om, hvordan en venetiansk konsul som hævn for venetianske skibes pirat-virksomhed blev pisket og udvist, ligesom alle hans besiddelser blev beslaglagt, med andre ord ligesom i London overgreb begrundet i tilhør til en 'nation', men nu udført af den lokale myndighed (Constable 284).²⁴ Generelt var det karakteristisk for de forskellige han-

24 Kilden er *Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre sainte* (1420), udgivet 1958: 230-23 (til trods for titlen på udgivelsen blev skriftet til over en længere periode (1420-38) og ligger derfor ikke helt så langt tilbage i forhold til romanen, cf. Jean Richard 259-261.

dels-'nationer', at de havde fællesskaber i vigtige handelscentre, hvor de i forskellig grad havde privilegier og var i indbyrdes afhængighedsforhold, også til den lokale myndighed.

Det rum, som Fortunatus (og hans handelsskibe) bevæger sig i, gennemkrydses af handelsforbindelser, fra Middelhavets Alexandria og europæiske handelscentre til London, Brügge ('Flandern') og tyske handelsbyer som Augsburg. Det er imidlertid ikke den eneste kortlægning, der træder frem i bogen. Der er også en religiøs dimension, pilgrimsrejsens – i overensstemmelse med en af de teksttyper, forfatteren trækker på. På et tidligt stadium i romanen foretager Fortunatus en stor rejse rundt i Europa, som skildres gennem opregning af en lang række byer og lokaliteter, blandt dem er religiøst markerede steder: pilgrimsstederne Saint-Josse-sur-mer og Santiago de Compostella (63), en legendarisk irsk grotte kaldet Sankt Patricks Purgatorium (Patricius fegfeür, 58), Montserrat ved Barcelona (meget ville der være at skrive om de mirakler, der er sket der, bemærkes det, men derved bliver det, 64), Toulouse, "hvor fire apostle hviler", Avignon med pavepaladset, Marseille i hvis nærhed "den hellige Maria Magdalena hviler", og sidenhen i pilgrimsrejser til orientens klassiske steder – Jerusalem og Sankt Katharina klosteret på Sinai-bjerget, som han igen passerer under sin rejse til orienten. Bortset fra en udførlig skildring af besøget i den irske grotte (58-63), hvor han og hans ledsager farer vild og Fortunatus beder "Åh, almægtige Gud, kom os nu til hjælp, for her hjælper hverken guld eller sølv" (62, et af de flere steder opdukkende momenter af didaktik i romanen), forbliver den religiøse dimension i kortlægningen af hans aktivitetsrum imidlertid en blot opregning af steder, med – ligesom i Hans Tuchers pilgrimsberetning – omhyggelig angivelse af afstande (Wis 37-42).

Selvom pilgrimsrejsen, op søgningen af hellige steder, er ét af mønstrene i betydningsorganiseringen af romanens rum, så er det overvejende handels-dimensionen, der er den dynamiske faktor i beretningen om Fortunatus færd og virke. Karakteristisk er det, hvordan hans orientalske rejse, som bl.a. går gennem steder, der er højdepunkter i pilgrimsrejsens sædvanlige betydningsgeografi, fuldstændig står i nysgerrighedens og handelens tegn – om hans vej tilbage til Egypten står der således blot, at han passerede gennem ørken til Sankt Katharina klosteret (nær sydspidsen af Sinai) og derfra gennem ørken til "den hellige by Jerusalem" (108). Da han bliver

inviteret til selskab hos sultanen, hvor han bliver "smukt modtaget" (109), nævnes det, at der er 1200 "omvendte kristne til stede, som venter på at gøre tjeneste" (110). Teksten giver ingen kommentarer, hverken til situationen i eller oplevelsen af Jerusalem, eller til de omvendte kristnes tilstedeværelse ved sultanens hof. Handelsrelationer, kalkuleret generøsitet og indbyrdes gunstbevisninger står i centrum. Den religiøse modsætning, som Fortunatus hustru tænkte i baner af, er ikke på tale. Selv alle pilgrimsrejsernes helt afgørende mål, Jerusalem og de hellige steder dér, skildres ikke, kun byens navn nævnes – til trods for at netop beretninger om pilgrimsrejser som nævnt er en af de teksttyper, der spiller ind i romanen. Nogen må have fundet denne ligegyldighed over for den religiøse side af Orienten bekymrende, for i en udgave fra 1518 bliver der føjet til Fortunatus tilbagerejse fra Indien til Egypten, at den går gennem Mekka, og i denne sammenhæng bliver "forførerer Muhammed" nævnt (Roloff 211).

Romanens succes var bemærkelsesværdig, den blev hurtigt oversat til mange sprog, heriblandt dansk, og forblev populær som 'folkebog' igennem århundreder.²⁵ Den kan betragtes som en af de første egentlige *bestsellers* i bogtrykkets første tid. Ligesom Rosenplüts karnevalsspil står *Fortunatus* i klar modsætning til tidens ellers så udbredte tyrker-skræk, og ligesom i karnevalsspillet er det ikke troens, men handelsverdenens normer, der er fremherskende – med forskellige accenter: hvor tyrker-spillet fokuserer på den offentlige myndigheds ('statens') rolle, fokuserer *Fortunatus* på individet, på den individuelle handelsmands ageren i en på én gang realistisk og eventyrpræget ramme. Dermed har de to værker en særstilling i den omfattende litterære udfoldelse af tyrker-billeder, der har spillet en betydelig rolle, eller rettere hver deres mange *forskellige* roller, i europæisk litteratur både før og efter Konstantinopels fald.

PETER MADSEN, professor emeritus ved Institut for Kunst- og kulturvidenskab, Københavns Universitet. Artiklen er udsprunget af et kollektivt forskningsprojekt om islamiske kulturers rolle i europæisk litteratur, ligesom bl.a. samme forfatters artikler "Petrarcas drøm og den muslimske verden. Det episke digt *Africa*" i *Turban og Tiara. Renæssance-*

25 En dansk udgave fra ca. 1672-75 (som er oversat efter en senere tysk udgave end den fra 1509) er optrykt i faksimile med indledning, tekstkritik og kommentarer: *Danske Folkebøger bind X: Fortunatus* (red. R. Paulli), 1927.

humanisternes syn på Islam og tyrkerne. Red. Pia Schwarz Lausten. København: Vandkunsten, 2016. 87-102 og "Epic Encounters: From Torquato Tasso's *Gerusalemme Liberata* to Miklós Zrinyi's *Obsidio Szigetiana*" i *Foundational Texts of World Literature*. Red. Dominique Jullien, 2011. 119-137. Han har skrevet indledning til den nye danske oversættelse af *Tusind og én Nat*, 2013.

TRADING AND COMMERCE IN THE ERA OF FEAR OF THE TURKS

Attempts from the side of the Holy See to undercut commercial relations with the Near Orient were never particularly successful, not even after the Fall of Constantinople when fear of the Turks was on the rise. Two German literary works from the following half century demonstrate how the viewpoint of the merchants is articulated within a horizon of experience that is far from religious or geo-political concerns. In Rosenplüt's carnival play *Des Türken Fastnachtspiel* the Turkish Sultan is depicted as representing an idealized state (not least when it comes to the conditions of commerce) contrasting the multifarious deficiencies of the Holy Roman Empire; in the anonymous novel *Fortunatus* the conditions and institutions of commercial relations are foregrounded, exemplified by Alexandria and with a focus on the rational logic of commerce.

KEYWORDS

DK: Tyrker-frygt; handelsrelationer; Hans Rosenplüt; *Fortunatus*
EN: Fear of the Turks; Commercial relations; Hans Rosenplüt; *Fortunatus*

LITTERATUR

- Abulafia, David. *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*. London: Allen Lane, 2011.
- Ackermann, Christiane. "Dimensionen der Medialität. Die Osmanen im Rosenplütschen 'Turken Vasnachtspiel' sowie in den Dramen des Hans Sachs und Jakob Ayer". *Fastnachtspiele. Weltliches Schauspiel in literarischen und kulturellen Kontexten*. Red. Klaus Ridder. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009. 189-220.
- Bernhard von Breydenbach. *Die Reise ins Heiligen Land*, Übertragung und Nachwort von Elisabeth Geck. Wiesbaden: Guido Pressler 1961.
- Carr, Mike. *Merchant Crusaders in the Aegean, 1291-1352*. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2015.

- Classen, Albrecht. *East meets West in the Middle Ages and Early Modern Times*. Berlin/Boston: De Gruyter, 2013.
- Constable, Olivia Remie. *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Dursteler, Eric R. "On Bazaars and Battlefields: Recent Scholarship on Mediterranean Cultural Contacts". *Journal of Early Modern History* 15 (2011): 413-434.
- Ehrstine, Glenn. "Aufführungsort als Kommunikationsraum. Ein Vergleich der fastnächtlichen Spieltradition Nürnbergs, Lübecks und der Schweiz". *Fastnachtspiele. Weltliches Schauspiel in literarischen und kulturellen Kontexten*. Red. Klaus Ridder. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009. 83-97.
- Ehrstine, Glenn. "Fastnachtsrhetorik: Adelskritik und Alterität in Des Turken Vasnachtspiel". *WerkstattGeschichte* 37 (2004): 7-23.
- Flenley, Ralph. "London and Foreign Merchants in the Reign of Henry VI". *The English Historical Review* 25 100 (Oct. 1910): 644-655.
- Glier, Ingeborg. "Rosenplütsche Fastnachtspiele". Kurt Ruh u.a. (Hg.): *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*, Bd. 8: Spalte 195-231. Berlin/Boston: De Gruyter, 2. Aufl., 1992.
- Höfer, Almut. "Ist das Böse schmutzig? Das Osmanische Reich in den Augen europäischer Reisender des 15. und 16. Jahrhunderts". *Historische Anthropologie* 11 (2003): 176-192.
- Kaufmann, Thomas. "Türckenbüchlein": *Zur christlichen Wahrnehmung 'türkischer Religion' in Spätmittelalter und Reformation*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.
- Keller, Adalbert von. (Hg.): *Fastnachtspiele aus dem fünfzehnten Jahrhundert*, bind 1 Stuttgart: Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, 1853.
- Kulischer, Josef. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Band I Das Mittelalter. München/Berlin: R. Oldenbourg, 1928.
- Lavenia, Vincenzo. "Non barbari, ma religiosi e soldati. Machiavelli, Giovio e la turcofilia in alcuni testi". *Storia del pensiero politico* 1 (2014): 31-58.
- Malcolm, Noel. "Positive Views of Islam and of Ottoman Rule in the Sixteenth Century: The Case of Jean Bodin". *The Renaissance and the Ottoman World*. Red. Contadini, Anna og Claire Norton. England: Ashgate Publishing Limited, 2013. 197-217.
- Melville-Jones, J.R. (ed. & transl.). *The Siege of Constantinople 1453: Seven Contemporary Accounts*, Amsterdam: Hakkert, 1972.
- Menache, Sophia. "Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period". *Journal of Ecclesiastical History* vol. 63 nr. 02 (2012): 236-259.
- Paulli, R. (udg.). *Danske Folkebøger* bind X: *Fortunatus*, 1927.
- Pertusi, Agostino (ed.). *La caduta di Costantinopoli. Tomo II. L'Eco nel mondo*. Milan: Mondadori, 2007 (1976).
- Philippides, Marios. "The Fall of Constantinople 1453: Bishop Leonardo Guistiniani and his Italian Followers". *Viator*, vol 29 (1998): 189-226.
- Poumarède, Géraud. *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs au XVIe et XVIIe siècles*. France: Presses Universitaires de France, 2009.

- Prager, Debra. "Fortunatus: "Auss dem künigreich Cipern" Mapping the World and the Self". *Daphnis* 33 (2004): 123-158.
- Stuplich, Birgitte. "Das ist dem adel ain grosse schant. Zu Rosenplüts politischen Fastnachtspiele". *Röllwagenbüchlein. Festschrift für Walter Röll.* Red. Jaehrling, Jürgen, Uwe Meves og Erika Timm. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002. 165-185.
- Richard, Jean. "Traité d'Emmanuel Piloti sur le passage en Terre sainte (1420)" in *Bibliothèque de l'école des chartes*, 1958, tome 116: 259-261.
- Roloff, Hans-Gert (ed). *Fortunatus. Studienausgabe nach der editio Princeps von 1509.* Stuttgart: Reclam, 1996.
- Roth, Detlef. "Negativeksempele oder Sinnverweigerung? Zu neueren Deutungsversuchen des 'Fortunatus'-Roman". *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* Band 136, Heft 2 (2007): 203-230.
- Walsh, Martin W. "Conquering Turk in Carnival Nürnberg: Hans Rosenplüts 'Des Turken Vasnachtspiel' of 1456". *Fifteenth Century Studies* 36 (2011): 181-200.
- White, Leslie A. "Early Development of Capitalist Culture: Tenth to Sixteenth Centuries". *Modern Capitalist Culture.* Red. White, Leslie A. New York: Routledge, 2008. 31-55.
- Wilhelm, Eva-Maria. *Italianismen des Handels im Deutschen und Französischen.* Berlin/Boston: De Gruyter, 2013.
- Wis, Majatta. "Zum deutschen 'Fortunatus': Die mittelalterliche Pilger als Erweiter des Weltbildes". *Neuphilologische Mitteilungen* 63 (1962): 5-55.

